

КРИМІНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ

Кіраль А.Й. Кримінальна злочинність неповнолітніх: шляхи запобігання.

Стаття присвячена одній з найважливіших проблем девіантної поведінки – кримінальній злочинності неповнолітніх. Характерною рисою підлітка є те, що він уже в змозі свідомо вступити у стосунки з навколишнім і дотримуватись у своїх учинках і діях вимог суспільних норм і правил. Визначено підходи щодо розв'язання проблеми профілактики та подолання криміналізації підлітків. Зроблено висновок, що наявні наукові напрацювання вчених можна звести до трьох умовних підходів: усунення негативних психологічних особливостей особистості, що провокують виникнення асоціальної, протиправної, злочинної поведінки; зміна негативного полюсу окремих психологічних особливостей особистості на позитивний; розвиток тих психологічних особливостей особистості підлітка, яких йому не вистачає для здійснення правомірної поведінки.

Обґрунтовано шляхи подолання криміналізації підлітків у межах кожного підходу; виокремлено їх спільні риси: переконаність у необхідності впровадження спеціальних психолого-педагогічних методів роботи з підлітками; бачення того, хто має здійснювати цілеспрямований вплив на підлітків; наявність доказів ефективності впливу запропонованих методів, заходів на формування якихось конкретних характеристик особистості та відсутність доказів щодо позитивного впливу на поведінку особистості у віддаленіші часові перспективи; фокусування на недоліках особистості підлітка з делінквентною, асоціальною, протиправною, злочинною поведінкою і розробленням на цій основі заходів психокорекційного, виховного, профілактичного впливу.

Ключові слова: підліток, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, профілактика, корекція, здатність протистояти криміналізації.

Кираль А. Й. Уголовная преступность несовершеннолетних: пути предотвращения.

Статья посвящена одной из важнейших проблем девиантного поведения – уголовному преступности несовершеннолетних. Характерной чертой подростка является то, что он уже в состоянии сознательно вступить в отношения с окружающими и следовать в своих поступках и действиях требованиям общественных норм и правил. Определены подходы к решению проблемы профилактики и преодоления криминализации подростков. Сделан вывод, что имеющиеся научные наработки ученых можно свести к трем условных подходам: устранение негативных психологических особенностей личности, которые провоцируют возникновение асоциального, противоправного, преступного поведения; изменение отрицательному полюсу отдельных психологических особенностей личности на положительный; развитие тех психологических особенностей личности подростка, которых ему не хватает для осуществления правомерного поведения.

Обоснованы пути преодоления криминализации подростков в рамках каждого подхода; выделены их общие черты: убежденность в необходимости внедрения специальных психолого-педагогических методов работы с подростками; видение того, кто должен осуществлять целенаправленное воздействие на подростков; наличие доказательств эффективности влияния предложенных методов, мероприятий на формирование каких-то конкретных характеристик личности и отсутствие доказательств положительного влияния на поведение личности в более отдаленной временной перспективе; фокусировка на недостатках личности подростка с делинквентным, асоциальным, противоправным, преступным поведением и разработкой на этой основе мероприятий

психокоррекционного, воспитательного, профилактического воздействия.

Ключевые слова: подросток, девиантное поведение, делинквентное поведение, профилактика, коррекция, способность противостоять криминализации.

Kiral A.I.Criminal juvenile delinquency: ways to prevent it.

The article is devoted to one of the most important problems of deviant behavior - criminal juvenile delinquency. A characteristic feature of a teenager is that he is already able to consciously enter into relationships with others and follow their actions and actions to the requirements of social norms and rules. The approaches to the solution of the problem of preventing and overcoming the criminalization of adolescents are determined. It is concluded that the existing scientific achievements of scientists can be reduced to three conditional approaches: the elimination of negative psychological peculiarities of the person that provoke the appearance of an asocial, illegal, criminal behavior; change the negative pole of the individual psychological peculiarities of the person to the positive; the development of those psychological peculiarities of the personality of the adolescent, which he lacks for the implementation of legitimate behavior.

The ways of overcoming adolescent criminalization within each approach are substantiated; their common features are highlighted: the conviction of the need to introduce special psychological and pedagogical methods of working with adolescents; a vision of who should target the impact on adolescents; the presence of evidence of the effectiveness of the proposed methods, the actions on the formation of some specific characteristics of the individual and the lack of evidence of a positive influence on the behavior of the person in a more distant time perspective; focusing on the disadvantages of a teenager with delinquent, asocial, illegal, criminal behavior and the development on this basis of activities of psycho-corrective, educational, preventive effects.

Key words: teenager, deviant behavior, delinquent behavior, prevention, correction, ability to resist criminalization

Постановка проблеми. Підлітковий вік традиційно вважається проблемним періодом у процесі формування і розвитку особистості. Підліток всією своєю поведінкою намагається довести, що він уже не дитина. Іноді зайве бажання стати дорослим або навпаки, неприйняття цього, веде до прояву в них девіантної поведінки, яка має різні форми виявлення: від простих до складніших, які тяжіють до злочинності й кримінальності. Актуальність останніх обумовлена змінами в соціальному світі, який для підлітка є спокусливим. Зміни в соціумі, їх мінливість впливають на зміну поведінки і норм, прийнятих соціумом (мікро і макро) і реагування на них викликами молоді.

Актуальність проблема специфічна, оскільки стосується підростаючого покоління, точніше підлітків, їх соціалізації в довіклілі. Перебуваючи на особливій стадії формування найважливіших рис і якостей, підліток у змозі свідомо вступити у стосунки з навколишнім і слідувати у своїх учинках і діях вимогам суспільних норм і правил. Від того, як буде розв'язана проблема щодо вивчення підлітків, їх природи, мотивації на життєві й особистісні установа, залежатиме стабільність і зменшення ризику соціальної напруги в державі. Незважаючи на те, що підліток ще недостатньо зрілий і недостатньо соціально змужнілий чоловік, водночас, він вступив у період правової відповідальності за власні дії і вчинки. Тобто здатний ухвалювати продумані рішення, робити розумні вчинки і нести за них моральну і правову відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Тривожним симптомом для всього людства є зростання кількості неповнолітніх, що виявляються в асоціальних діях (алкоголізм, наркоманія, порушення громадського порядку, хуліганство, вандалізм та ін.). Кількість злочинних дій, вчинених

неповнолітніми, помітно випереджають темпи інших вікових груп. В Україні неповнолітніми та за їх участю здійснено понад 40 000 злочинів, що становить 8,8% від загальної кількості, зареєстрованих у державі в цілому. Така тенденція спостерігається і в інших країнах світу.

Серед злочинів, здійснених підлітками й неповнолітніми – убивства, важкі тілесні ушкодження, розбійні напади, пограбування, крадіжки. Основними рисами злочинності неповнолітніх є: омолодження (молодші підлітки (10–13 років); усезростаюча жорстокість (майже щорічно половина всіх злочинів, скоєних підлітками, належить до категорії важких); корисна спрямованість (до 75% від усіх зареєстрованих злочинів підлітків становлять майнові кримінальні прояви: крадіжки, пограбування, розбійні напади, вимагання); груповий характер підліткової злочинності (у групах здійснюється 65% від усіх злочинів неповнолітніх); підштовхування з боку дорослих до здійснення злочинів підлітками (за статистикою, у кожному другому груповому злочині неповнолітніх брав участь дорослий); наркоманія та п'янство неповнолітніх (сприяють втягненню у криміногенне життя) [2].

Скоюючи злочин, більшість підлітків думають, що вони не будуть покарані, оскільки не досягли повноліття. Відповідно до ст. 10 Кримінального Кодексу України (ККУ) кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Водночас, особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вбивство, навмисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили пошкодження здоров'я, згвалтування, крадіжку, розбій, злісне чи особливо злісне хуліганство, умисне знищення чи пошкодження державного, колективного майна чи індивідуального майна громадян, що спричинили тяжкі наслідки, а також за навмисні дії [8].

Усе це є наслідком того, що злочинність неповнолітніх має власну специфічну природу і розглядається як результат соціалізації, що відбувається під впливом різних

цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на дитину-підлітка. Основними чинниками підліткової злочинності є:

-*індивідуальні* – психобіологічні передумови асоціальної поведінки, що утруднюють соціальну адаптацію індивіда;

-*психолого-педагогічні* – дефекти шкільного і сімейного виховання;

-*соціально-психологічні* – несприятлива взаємодія неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням (сім'я, вулиця, шкільний колектив);

-*особистісні* – вибір середовища, якому надається перевага; норм і цінностей свого оточення; педагогічних дій сім'ї, школи, громадськості; ціннісних орієнтаціях і особистісних здатностей до *саморегулювання своєї поведінки*;

- *соціальні* – соціальні і соціально-економічні умовами існування суспільства.

Виявлення негативних впливів утруднює соціалізацію підлітка до довкілля, через вплив таких ситуаційних чинників, як бездоглядність, некритичність щодо норм і правил мікросоціуму.

Мета статті – проаналізувати наявні у психолого-педагогічній науці підходи, за яких можливе розв'язання проблеми профілактики та подолання криміналізації підлітків.

Виклад основного матеріалу. Аналіз досліджень і публікацій за окресленою тематикою показав, що підлітковий період – один із найскладніших і найвідповідальніших у житті людини. На питання «Хто Я?» – підліток відкидає свою належність до дітей і позиціонує як дорослий. Причетність до дорослості виявляється в діях і вчинках, що часто викликає протидію з боку батьків, учителів, сторонніх дорослих. Вона може бути очевидною, різкою, іронічною або явною, при формальному визнанні такого права і виражається прагненням «відсунути в часі» визнання «дорослості». Це викликає труднощі у стосунках через негативізм, упертість, прагнення довести автентичність свого «Я» через несподівані вчинки, тому що

інакше його не почують, не сприймуть. Тим же пояснюється і потяг до забороненого, незвичайного, що є для підлітка надпривабливим. Це первинна мотивація у виявленні потягу до алкоголю і наркоманії, ранньої проституції, ризику в поведінці, що згодом переходить у залежність і стає нормою асоціальної поведінки.

У цей момент сім'я і батьки втрачають власний авторитет. Вимоги батьків або їх тривога більше не стримують підлітка. Він більше не хоче, щоб його спрямовували, стає «глухий до голосу, що закликає до слухняності» (Руссо) . Його поведінка починає визначатися новим ставленням: «сприймайте мене таким, який я є...». Інтереси, цінності батьків, їх настанови починають сприйматись анахронічними і тільки негативними. Такі стосунки є свідченням того, що підліток залишається на самоті, зі своїми розчаруваннями; у пошуку «комфортного середовища», у якому розуміють і підтримують його.

Таким середовищем для нього є компанія однолітків чи старших за себе, де відбувається реалізація прагнень й устремлінь стати «своїм», бути на висоті вимог «дорослості». Тобто, вийшовши із сім'ї і включившись у значущу для себе групу, яка в цей момент є підтримкою, підліток набуває статусу самостійності, або самостійної акцентуації характеру за «криміногенним» типом (А. Абрумова, Є. Трайніна та ін.). Учені зауважують, що «певний тип розвитку підлітка є прогалинами виховання в ранньому дитинстві й визначається некерованістю поведінки та труднощами в соціалізації». На цю особливість зауважував і М. Клайн, визначивши риси, які характеризують дітей раннього віку:

- надактивність (неспокійний, непосидючий, дуже енергійний і агресивний, він постійно зачіпає дітей-однолітків, ображає їх);

- відволікання уваги і неуважність (відчуває труднощі зосередження, нездатність довести розпочату справу до кінця);

- імпульсивність (несподівано кидає розпочате, діє необдуманно, може обдурити, сказати неправду, взяти чужі речі, порушити заборону тощо, не замислюючись про наслідки);

- збудливість (українці дратівливі, невірні, часто перебувають у депресивному стані, швидко ображаються, вступають у бійку, бойкотують тощо).

На основі наведених психолого-педагогічних напрацювань учених можна визначити підходи, які сприяють:

1) усуненню негативних психологічних характеристик особистості, що провокують виникнення асоціальної, протиправної, злочинної поведінки;

2) зміні негативного полюсу окремих психологічних характеристик особистості на позитивний;

3) розвитку тих психологічних особливостей особистості підлітка, яких йому не вистачає для здійснення правомірної поведінки.

Зауважимо, що в межах кожного конкретного підходу може бути представлено і їх поєднання, а саме:

- у межах *першого підходу* вчені пропонують такі шляхи подолання проблеми криміналізації підлітків:

- усунення алкогольної та наркотичної залежності, агресивності, недоліків характеру, зумовлених акцентуаціями (О. Катілов);

- усунення соціально-психологічних підкріплювачів асоціальної поведінки (перебудова середовища індивіда та його стосунків з навколишніми) (О. Яковлев)[13];

- корекція споживацьких і гедоністичних установок (Р. Ісаков);

- подолання внутрішньо особистісних конфліктів (Н. Пряхіна);

- зняття емоційного дискомфорту (Д. Тичина);

- у межах *другого підходу*:

- зміна ставлення до підлітка в сім'ї (гуманізувавши ставлення до нього через перебудову сімейних стосунків, стилю сімейного виховання, підвищення психолого-педагогічної культури батьків, відновлення та посилення виховного потенціалу сім'ї, взаємодію батьків з педагогами у навчально-виховному процесі), у групі ровесників;

- зниження тривожності, зміна психоемоційного статусу;
- корекція емоційної сфери неповнолітніх;
- глибоке проникнення у мотивацію та інші чинники, що передують злочину (В. Кудрявцев) [3];

- витіснення небажаних форм поведінки через заміну їх на соціально схвалювані, корисні суспільству та індивіду форми і види; перебудова і формування самосвідомості (О. Яковлев) [13];

- корекція порушених стосунків підлітків, зниження рівня їх агресивності (В. Павелків) [5];

- корекція особливостей емоційно-вольової сфери, самосвідомості, способів реалізації потреби в самоствердженні;

- зміни в емоційному ставленні до важливих правових понять;

- *третій підхід:*

- виховання волі, за допомогою якої підліток зможе підкорити імпульси актуальної потреби, підняти над собою і здійснити такі цілі, що містять об'єктивну цінність і відповідають вимогам суспільного життя (Ф. Гобечія) і таких вольових якостей, як рішучість, дисциплінованість, цілеспрямованість [1];

- формування індивідуального досвіду поведінки, інтересів, умінь, навичок, розвиток активності (Н. Косенко);

- формування правової свідомості неповнолітніх засобами преси; організація цікавої та соціально корисної життєдіяльності підлітків;

- розвиток емоційного та соціального інтелекту, розвиток морально-етичних та емпатійних властивостей особистості;

- інтенсивне формування позитивних моральних якостей, ідеалів, ціннісних орієнтацій, переконань;

- формування рефлексивності та уміння здійснювати рефлексивний аналіз своїх учинків;

- забезпечення соціальними підкріпленнями тих норм поведінки індивіда, які несумісні з антисоціальною поведінкою та суперечать їй; виявлення сутності дефекту соціалізації індивіда (соціальні навички, види поведінки, які не властиві

йому); виявлення тих соціальних чи соціально-психологічних чинників (чи підкріплювачів), вплив яких здатен закріпити в поведінці підлітка ті з них, які б усунули дефект у соціалізації, допомогли б сформулювати бажані, соціально корисні навички (такими підкріплювачами можуть бути: увага, підтримка, схвалення з боку старшого товариша, вчителя та інших);

- формування гуманістичних інтенцій у спілкуванні;

- розвиток уміння аналізувати й адекватно оцінювати конфліктну ситуацію та мотиви інших людей, а також уміння глибше зрозуміти іншу людину, емпатії;

- вироблення поваги до загальноприйнятих норм і правил поведінки; підвищення психологічної стійкості до фруструючих ситуацій і толерантності до того, що суперечить їх власним уявленням чи інтересам; формування адекватної самоідентифікації та вироблення нової, адекватної установки на перегляд телепродукції агресивного змісту;

- правове, духовне, морально-етичне, національно-патріотичне, естетичне, родинне, екологічне, фізичне, трудове виховання, формування здорового способу життя (Т. Кравчук, Б. Лазоренко, Л. Зуб, Н. Демиденко називають); здатність підлітків адекватно реагувати на складні чи невизначені морально-правові ситуації.

- активність при виконанні якоїсь діяльності, що має позитивний суспільно-корисний результат, професійне оволодіння соціально-корисним заняттям;

- формування суспільної спрямованості;

- розвиток когнітивного орієнтування в системі правових понять [3; 4].

Здійснений нами аналіз праць вітчизняних і зарубіжних учених щодо профілактики й подолання асоціальної, делінквентної, протиправної, злочинної поведінки неповнолітніх дозволяє окреслити наявність їх спільних рис:

- а) визнання важливості впровадження спеціальних психолого-педагогічних методів роботи з підлітками, серед яких:

- нагородження, заохочення бажаної поведінки, що базується на сердечності та моральному схваленні, авторитет особистості, яка здійснює цілеспрямований вплив (О. Яковлев) [13];

- переконання, навіювання, групові дискусії, ситуаційно-рольові ігри, міжособистісний тренінг, пантомімічні ігри, терапевтичні монологи, методи формування (переформування, корекції) соціально правильних уявлень, понять, поглядів, переконань особистості (переконання, приклад); методи організації діяльності та формування досвіду соціально корисної поведінки; методи стимулювання діяльності та поведінки (О. Христюк);

- безпосередній приклад прояву моральності дорослими (О. Гарнавська; Т. Кравчук, В. Кудрявцев, Б. Лазоренко, Л. Зуб, Н. Демиденко) [3; 7];

- читання спеціальної літератури (правового характеру), показ відеофільмів правового змісту, рольові ігри, підготовка та оформлення стендів правової тематики (Т. Кравчук, Б. Лазоренко, Л. Зуб, Н. Демиденко)[3;7];

- правильна організація життєдіяльності підлітка (Г. Русинов);

- демонстрація зразків соціального ідеалу, які ґрунтуються на вподобаннях і вабленнях осіб цієї вікової групи (О. Можайкіна, В. Павелків);

- методи організації загальної думки колективу вихованців (А. Малюков);

- соціально-психологічний тренінг (Н. Пряхіна, Н. Сущенко);

б) розуміння того, що психокорекція та психопрофілактика делінквентної поведінки неповнолітніх має здійснюватися комплексно, із залученням різних соціальних інституцій: сім'ї, школи, позашкільних навчально-виховних закладів, преси, органів правопорядку тощо. Завдання профілактики правопорушень серед підлітків покладається на органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи

для неповнолітніх, серед яких: кримінальна міліція у справах неповнолітніх; приймальники-розподільники для неповнолітніх; виховно-трудова колонія Державного департаменту України з питань виконання покарань [2; 4; 7].

За даними А. Романюк, суб'єктами діяльності з профілактики правопорушень серед неповнолітніх є: органи, для яких профілактика правопорушень серед неповнолітніх – основна функція (Управління у справах сім'ї, молоді і туризму, служби у справах неповнолітніх, спеціальні заклади для неповнолітніх); органи правопорядку (різні служби і підрозділи ОВС, з них числі кримінальна поліція у справах неповнолітніх); органи, які проводять профілактику правопорушень серед неповнолітніх одночасно з основною діяльністю (навчальні та медичні заклади);

в) наявність доказів ефективності впливу запропонованих методів, заходів на формування конкретних характеристик особистості та відсутність доказів щодо позитивного впливу на поведінку особистості у віддаленіший часовий перспективі;

г) фокусування на недоліках особистості підлітка з делінквентною, асоціальною, протиправною, злочинною поведінкою і розроблення на цій основі заходів психокорекційного, виховного, профілактичного впливу.

Висновок. Отже, на наш погляд, фокусування уваги науковців на сильних боках особистості підлітка з правомірною поведінкою дозволить розширити можливості розв'язання шляхів подолання неправомірної поведінки та формування здатності протистояти криміногенним впливам у подальшій соціалізації та індивідуальному житті. Виявлення таких сильних боків особистості підлітка, як здатність протистояти криміналізації, формує зміст **подальшого** дослідження – розроблення корекційної та профілактичної програми з підлітками та їх батьками.

Література

1. Гобечия Ф. В. Психологические факторы поведения несовершеннолетних правонарушителей / Фатъма Владимировна Гобечия. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – 83 с.
2. Закон і підліток: матеріали обл. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27 жовтня 2000 р) / Ю.Л. Титаренко (гол. ред.). – Донецьк: ДІВС, 2001. – 283 с.
3. Кудрявцев В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М.: Норма, 2007. – 126 с.
4. Методичний посібник по роботі з дітьми, які тимчасово перебувають в спеціальних закладах / [Кравчук Т. П., Лазоренко Б. П., Зуб Л. В., Демиденко Н. В.]. – К., 2003. – 209 с.
5. Павелків В. Р. Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.Р. Павелків. – К., 2006. – 20 с.
6. Павелко І.І. Гуманістична спрямованість спілкування як умова подолання агресивних тенденцій у підлітків: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І.І. Павелко. – Одеса., 2007. – 20 с.
7. Пряхіна Н.О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.О. Пряхіна. – К., 2007. – 20 с.
8. Психологические проблемы предупреждения педагогической запущенности и правонарушений несовершеннолетних / [отв. ред. И.Ф. Мягков и др.]. – Воронеж: ВГПИ, 1982. – 175 с.
9. Русинов Г.Б. Мотивация насильственных преступлений несовершеннолетних / Геннадий Борисович Русинов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 168 с.

10. Гарнавська О.С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота: навч.-метод. посіб. Ч. 1-2ʼ / О. С. Гарнавська. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2003. – 82 с.
11. Фридман Л.М. Психология детей и подростков: справочник для учителей и воспитателей / Л. М. Фридман. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 479 с. – (серия «Советы психолога»).
12. Христюк О. Девіантна поведінка підлітків з особливостями розвитку інтелекту / О. Христюк, М. Супрун // Дефектологія. – 2008. – №4. – С. 36–39.
13. Яковлев А.М. Индивидуальная профилактика преступного поведения (социально-психологический аспект): учеб. пособ. / А. М. Яковлев. – Горький, 1977. – 127 с.

References

1. Hobechia, F. B. (1979) Psikhologicheskie faktory povedeniya nesovershennoletnikh pravonarushiteley [Psychological factors of behavior of juvenile offenders]. Tbilisi: Metsniereba (rus.).
2. Zakon i pidlitok, (2001) [Law and Teenagers]. Materials of scientific and practical conference. Donetsk: DIVS (ukr.).
3. Kudriavtsev, V. N. (2007) Borba motivov v prestupnom povedenii [The struggle of motives in criminal behavior]. M.: Norma (rus.).
4. Metodichniy posibnyk po roboti z ditmy, yaki tymchasovo perebuvaiut v spetsialnykh zakladakh, (2003) [Methodical manual for working with children temporarily staying in special establishments]. Kyiv (ukr.).
5. Pavelkiv, V. R. (2006) Psykholohichni zasoby korektsii mizhosobystisnykh stosunkiv u pidlitkiv z ahresyvnoiu povedinkoiu [Psychological means of correction of interpersonal relationships in teenagers with aggressive behavior]. Abstract of PhD (in Psychology). Kyiv (ukr.).
6. Pavelko, I. I. (2007) Humanistychna spriamovanist spilkuvanntia yak umova podolannia ahresyvnykh tendentsii u pidlitkiv

- [Humanistic orientation of communication as a condition for overcoming aggressive tendencies in teenagers]. Abstract of PhD (in Psychology) (ukr.).
7. Priakhina, N. O. (2007) *Psikhologichni osoblyvosti samoaktualizatsii nepovnolitnikh, skhylnykh do protypravnoi povedinky* [Psychological peculiarities of self-actualization of juveniles who are prone to unlawful behavior]. Abstract of PhD (in Psychology). Kyiv (ukr.).
 8. *Psikhologicheskie problemy preduprezhdeniya pedagogicheskoy zapushchennosti i pravonarusheniy nesovershennoletnikh*, (1982) [Psychological problems of prevention of pedagogical neglect and juvenile delinquency]. Voronezh: VHPI (rus.).
 9. Rusynov, H. B. (1993) *Motivatsiya nasilstvennykh prestupleniy nesovershennoletnikh* [Motivation of violent crimes of minors]. Kazan: Edition of Kazan University (rus.).
 10. Tarnavska, O. S. (2003) *Deviantna povedinka pidlitkiv i preventyvna robota* [Deviant behavior of teenagers and preventive work]. Teaching manual. Issue,1-2. Chernivtsi: Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich (ukr.).
 11. Fridman, L. M. (2003) *Psikhologiya detey i podrostkov: spravochnik dlya uchiteley i vospitateley* [Psychology of Children and Teenagers]. A Handbook for Teachers. M.: Edition of Institute of Psychotherapy (rus.).
 12. Khrystiuk, O. (2008) *Deviantna povedinka pidlitkiv z osoblyvostiamy rozvytku intelektu* [Deviant behavior of teenagers with peculiarities of development of intelligence]. *Defectology*. № 4, 36–39 (ukr.).
 13. Yakovlev, A. M. (1977) *Individualnaya profilaktika prestupnogo povedeniya (sotsialno-psikhologicheskyy aspekt)* [Individual prevention of criminal behavior (socio-psychological aspect)]. Education Manual. Horkii (rus.).